

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.36>**Олена Олійник,**

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права та процесу

Київського національного економічного університету

імені Вадима Гетьмана

СУТНІСТЬ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЗА МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ

У статті здійснюється аналіз сутності одного з принципів кримінального права – принципу справедливості. Автор вивчає природу та сутність названого принципу, який у різних ракурсах знайшов своє закріплення або інше втілення в законодавстві про кримінальну відповідальність зарубіжних країн. Доведено, що у багатьох кодифікованих кримінально-правових актах зарубіжного законодавства принцип справедливості прямо не закріплений, але знайшов відображення і передбачає, що у разі призначення покарання повинні враховуватися обставини вчинення злочину й особа винного. Визначено, що у модельному Кримінальному кодексі країн Співдружності Незалежних Держав принцип справедливості був відображений в такій редакції: «Покарання й інші заходи кримінально-правового впливу, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, повинні бути справедливими, тобто відповідати тяжкості злочину, обставинам його вчинення і особі винного. Ніхто не може бути повторно засуджений за один і той же злочин». Наголошено, що в законодавстві про кримінальну відповідальність зарубіжних країн принцип справедливості знаходить своє відображення в розділі «Призначення покарання» і передбачає, що у разі призначенні покарання повинні враховуватися обставини вчинення злочину і особа винного. З'ясовано, що смертна кара в країнах мусульманського деліктного права передбачена як обов'язковий захід за низку злочинів, у тому числі за незаконні статеві зносини і содомію; пограбування за обтяжуючих обставин; відступництво від ісламу. Злочини проти держави, вбивство або викрадення людей за обтяжуючих обставин і деякі військові злочини також караються стратою. Зроблено висновок, що категорії моралі в процесі реалізації справедливості повинні бути на першому плані, а не братися до уваги в міру можливості. Мораль не можна відсувати на «периферію» справедливості, як це стверджувалося раніше. Окрім того, справедливість є, передусім, надбанням людства, його скарбом, важливість якого для миру та спокою у світі визначено в тому числі в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва держав відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 року.

Ключові слова: принципи кримінального права, морально-правова категорія, кримінально-правові відносини.

Постановка проблеми. Справедливість за своєю суттю є поняттям релятивним, що віддзеркалює соціальні реалії того чи іншого суспільства, рівень його культурної, правової свідомості, зрілості. Можна стверджувати, що сьогодні справедливість відіграє роль своєрідного індикатора, який дає конкретне уявлення про відповідність моделі соціальної та правової держави її фактичному стану в суспільстві. Справедливість проявляється на різних суспільних щаблях та в різних просторових і часових вимірах. Так, існує індивідуальна справедливість, яка виражається у ставленні конкретного індивіду до навколишнього світу, існує справедливість між поколіннями, що не обмежена часовими рамками, існує справедливість між народами, націями, державами, яка виходить за межі конкретної території. Можна спробувати розподілити справедливість на види,

висловлювати різні про неї міркування, дискутувати, доводити або спростовувати факт її існування. Але не можна заперечувати важливість значення справедливості для людини і людства, особливо у правовій сфері [1].

Справедливість є конкретною та універсальною категорією, що може бути реалізована через багатоманітність правозастосовчої діяльності та захищається в судовому порядку. Значну роль принцип справедливості відіграє у разі, коли є прогалини в законодавстві про кримінальну відповідальність, тобто коли застосовують не аналогію закону, яка зазвичай прямо заборонена кримінальними кодексами зарубіжних країн, а аналогію права, тобто відносини врегульовуються відповідно до загальних принципів права та законодавства. Принцип справедливості є засобом відновлення дисбалансу між все ж таки нерівними учасниками кримінально-

правових відносин, адже абсолютно збалансувати їхні права та обов'язки на законодавчому рівні практично неможливо.

Загалом зміст принципу справедливості полягає в тому, що як тексти нормативно-правових актів, що регулюють кримінально-правові відносини, так і способи реалізації кримінальної відповідальності мають бути належними та відповідати загально визнаним нормам моралі.

Справедливість як принцип права має велике значення в юридичній практиці. Т. Оноре у праці «Про право. Короткий вступ» наголошує, що важливішою є справедливість, коли йдеться про застосування норм права. Справедливе застосування норм права потребує від тих, хто їх застосовує (поліція, судді, посадові особи), щоб вони були безсторонніми, вислуховували обидві або всі сторони, що причетні до справи, залишаючи осторонь особисті інтереси [2].

Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин має відповідати злочину. Справедливе застосування норм права є передусім недискримінаційним підходом, неупередженістю. Це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та рамки покарання відповідатимуть одне одному, а й те, що покарання має бути в справедливому співвідношенні із тяжкістю й обставинами скоєного та особою винного. Адекватність покарання ступеню тяжкості злочину впливає з принципу правової держави, громадянського суспільства, із суті конституційних прав та свобод людини і громадянина, зокрема права на свободу, які не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених зазвичай Основним законом держави – Конституцією.

Принцип справедливості полягає в рівному юридичному масштабі поведінки й у суворій відповідності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. Він відображений в самому змісті права, має оціночний характер і знаходить своє вираження в правах і обов'язках, заходах заохочення і покарання і т. п. Усі галузі права намагаються втілити в життя основи справедливості в регульовані ними суспільні відносини. Уся правова система стоїть на сторожі справедливості, служить засобом її вираження і закріплення, охорони і захисту.

Особливого ж значення цей принцип набуває для кримінального права, адже саме ця галузь має у своєму арсеналі найсуворіші методи та засоби впливу на особистість, найбільше обмежує права і свободи особи, визнаної винною у вчиненні злочину.

Так, ще у XIX ст. німецький вчений Рудольф фон Ієрінга у своїй роботі «Мета в праві» розглядав ідею справедливості як «рівновагу між діянням і наслідками для особи, яка вчинила це діяння, тобто між злостою справою і покаранням, між добрим вчинком і винагородою. Водночас Ієрінг пов'язував справедливість не тільки з покаранням, а й з інтересами суспільства. Справедливість повинна ґрунтуватися на інтересах як усього суспільства загалом, так і окремо взятої особистості. Ідеї «справедливості швидше близькі до моральних норм або до звичаєвого права, правил, які хоча і не писані, але об'єктивно існують і «визначені» у своєму змісті».

Аналіз останніх досліджень. Питанням з'ясування природи принципу справедливості у своїх роботах займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: П.С. Берзін, В.О. Гацелюк, О.О. Дудоров, С.Г. Келіна, В.Н. Кудрявцев, М.А. Малигіна, В.В. Мальцев, В.О. Навроцький, В.Д. Філімонов, Д.Ю. Фісенко, Є.Є. Чередніченко та багато інших.

Метою статті є формування нового бачення, дослідження сутності принципу справедливості та його складників з кримінальним правом зарубіжних країн.

Викладення основного матеріалу. На нашу думку, справедливість – морально-правова категорія. Моральні норми, ідеї природного права, цінності людської цивілізації в цілому, переломлюючись у правосвідомості законодавця, знаходять своє вираження в правових нормах, які передбачають юридичну відповідальність. Моральні і правові аспекти справедливості відображаються і в діяльності правозастосовних органів, а отже, і в правозастосовчій практиці. Суб'єкти юридичної відповідальності у своїй правомірній поведінці керуються принципом справедливості, який виражається для них через поняття «розумність», «сумлінність» і формули «не нашкідь іншому», «не зловживай правами», «реалізуючи свої права, поважай права інших». У регулятивних правовідносинах реалізація принципу справедливості впливає на формування і розвиток правомірної поведінки суб'єктів юридичної відповідальності. У законі, що встановлює юридичну відповідальність, повинні знайти втілення ідеали справедливості, і тоді саме собою відпаде питання про співвідношення справедливості і закону, а суперечка про можливість незастосування несправедливого закону стане безглуздою, адже закон буде справедливим. Рівність, повага до прав людини, захист прав і свобод людини, розум-

ність, сумлінність, врахування особистих, суспільних і державних інтересів, наявність ієрархії в регулюванні, охороні і захисті суспільних відносин, відповідність правових норм загальнолюдській моралі виступають критеріями справедливості юридичної відповідальності. У такому сенсі ідея справедливості відображає єдність і взаємопроникнення позитивного і природного права [3].

Принцип справедливості найбільшою мірою виражає загальносоціальну сутність права, прагнення до пошуку компромісу між учасниками правових зв'язків, між особою та суспільством, громадянином та державою [4]. На думку В.Д. Примака, справедливість може бути визначена і як окрема властивість, один із численних виявів верховенства права, і як цілісна, інтегральна ознака правопорядку, що побудований на засадах верховенства права [5, с. 86].

Усталеним у науковій літературі є також підхід, згідно з яким добросовісність є внутрішнім критерієм, тоді як справедливість і розумність – зовнішнім або об'єктивним мірилом якості права. Справедливість слугує підґрунтям для практичного утвердження людської гідності, яка становить вершину ієрархії цивілізаційних цінностей будь-якого демократичного суспільства.

З позиції природного права справедливість – це застосування моральних вимог як вимог правових до актів законодавства, поняття про належне, яке відповідає розумінню сутності прав людини. Дуже часто справедливість розуміють як концепцію пропорційності вибраних засобів поставленій меті.

Як стверджується в літературі, принцип справедливості можна розглядати на декількох рівнях узагальнення. Перший рівень передбачає найбільший ступінь узагальнення й охоплює такі вимоги: рівності, гуманізму, відповідності правових норм моральним, ієрархії в захисті суспільних відносин. Другий рівень змісту принципу справедливості юридичної відповідальності розкривається через принципи законності, невідворотності, гуманізму, індивідуалізації, винності діяння. «Відповідальність справедлива, коли вона законна, невідворотна, індивідуалізована, настає за винні діяння» і відповідає вимогам гуманізму. Справедливість неможливо розглядати незалежно від інших принципів як юридичної відповідальності, так і кримінального права.

Принцип справедливості юридичної відповідальності – ідея, основне начало, закріплене в системі норм, що передбачають юридичну відповідальність, що полягає в рівності, повазі і захисті прав і свобод людини, відповідності правових норм моральним

нормам, категоріям розумності і сумлінності, в обліку ієрархії особистих, суспільних і державних інтересів.

У багатьох кодифікованих кримінально-правових актах зарубіжного законодавства принцип справедливості прямо не закріплені, але знайшов відображення і передбачає, що у призначенні покарання повинні враховуватися обставини вчинення злочину й особа винного. Разом із тим покарання можна вважати справедливим, якщо воно відповідає моральним нормам, зумовленим культурою, традиціями суспільства. Справедливість матеріальних норм по-різному оцінюється і представлена законодавством правових сімей. Оцінка позитивного і негативного зарубіжного досвіду важлива в умовах криміналізації соціуму і вдосконалення кримінального права України [6].

Ми переконані, що існують різного роду фактори, які впливають на розуміння сутності справедливості як такої. Вони залежать від національних традицій, менталітету, рівня правосвідомості громадян, вибраної переважною більшістю населення релігії тощо. Саме тому розуміння цього поняття становить і сутність розглядуваного принципу кримінального права. Таким чином, те, що справедливо для мусульманина, наприклад, може бути абсолютно неприйнятним для жителя європейської країни і навпаки.

Наприклад, у КК Швейцарії принцип справедливості відображений в розділі «Призначення покарання». У ст. 63 вказано: «суддя визначає розмір покарання відповідно до провини особи; він враховує спонукальні мотиви, попереднє життя і особисті відносини обвинуваченого» [7, с. 30].

У КК Франції принцип справедливості сформульований в ст. 132-24 (глава «Режим покарання»): «суд призначає покарання і визначає режим його виконання залежно від обставин злочинного діяння і особи виконавця. У разі призначення штрафу суд визначає його розмір з урахуванням доходів і витрат винного» [8, с. 53].

У КК Китайської Народної Республіки принцип справедливості був прямо закріплений в 1997 році в ст. 5, яка визначає, що «міра кримінального покарання повинна відповідати скоєному злочину».

У модельному КК країн Співдружності Незалежних Держав принцип справедливості був відображений в такій редакції: «Покарання й інші заходи кримінально-правового впливу, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, повинні бути справедливими, тобто відповідати тяжкості злочину, обставинам його вчинення і особі винного. Ніхто не може бути повторно засуджений за

один і той же злочин». У зв'язку з розпадом СРСР окремі колишні радянські республіки пішли шляхом російського законодавця і кодифікували принципи кримінального закону та покарання. Так, у КК Республіки Узбекистан принцип справедливості розкривається в ст. 8, в якій сказано: «Покарання та інші заходи правового впливу, що застосовуються до особи, винної у скоєнні злочину, повинні бути справедливими, тобто відповідати тяжкості злочину, ступеню вини і суспільної небезпеки. Ніхто не може двічі нести відповідальність за один і той же злочин» [9, с. 338].

Аналогічно принцип справедливості закріплений в КК Республіки Таджикистан та КК Республіки Білорусь. У положеннях КК Грузії принципи не закріплені, але серед цілей покарання вказується на «відновлення соціальної справедливості», а в ст. 53 зазначено, що суд повинен призначити винному справедливе покарання [10].

Отже, в законодавстві про кримінальну відповідальність зарубіжних країн принцип справедливості знаходить своє відображення в розділі «Призначення покарання» і передбачає, що у разі призначення покарання повинні враховуватися обставини вчинення злочину і особа винного.

Таким чином, покарання можна вважати справедливим і ефективним, якщо воно передбачено законом та відповідає нормам моралі. Моральна і процесуальна справедливість по-різному оцінювалися в різні історичні часи і сьогодні представлені суспільством у кодифікованих нормах іноземного кримінального права диференційовано, з урахуванням національних, релігійних традицій [6].

Здійснюючи порівняльний аналіз кримінально-правових норм через призму принципу справедливості, можна зазначити, що норми мусульманського права, наприклад, відрізняє суттєва суворість санкцій. Наприклад, у 1994 р. в Ємені прийнятий новий КК, заснований на нормах мусульманського права [11]. Серед покарань він передбачає кваліфіковані види страти («відплата рівним», «плата за кров»). Смертна кара, як і в інших країнах мусульманського деліктного права, передбачена як обов'язкова міра за ряд злочинів, у тому числі за незаконні статеві зносини і содомію; пограбування за обтяжуючих обставин; відступництво від ісламу. Злочини проти держави, вбивство або викрадення людей за обтяжуючих обставин і деякі військові злочини також караються стратою. Смертний вирок як кісас (відплата відповідно до бажання сім'ї та спадкоємців жертви вбивства) може виноситися тільки за вбивство мусульманина (в українському

праві принцип таліона законодавчо не закріплено, кара має на меті виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як самими засудженими, так і іншими особами (ст. 50 КК України). Глава держави має право скасувати або відстрочити покарання за злочин хадд, якщо це відповідає «суспільним інтересам».

Висновки

Отже, категорії моралі у процесі реалізації справедливості повинні бути на першому плані, а не братися до уваги в міру можливості. Мораль не можна відсувати на «периферію» справедливості, як це стверджувалося раніше. Окрім того, справедливість є передусім надбанням людства, його скарбом, важливістю котрого для миру та спокою у світі визначено в тому числі в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва держав відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 року. У цьому документі, можна сказати, справедливість відіграє роль навіть не принципу права, а загальноновизнаної людської цінності, світового надбання, яке підлягає охороні як особливо важливе благо, відповідно до якого проголошено, що «принцип, відповідно до якого держави вирішують свої міжнародні спори мирними способами так, щоб не наражати на небезпеку міжнародний мир, безпеку та справедливість» [12].

Визначений принцип має велике значення для побудови, розуміння та сприйняття правової системи будь-якої держави, тому його визначення повинно сприйматися однозначно та зрозуміло.

Таким чином, справедливість – це, безумовно, один із найважливіших і фундаментальних принципів права, і головне тут саме те, що справедливість зводиться на п'єдестал принципів права.

Список використаних джерел:

1. http://library.kpi.ua:8991/F?func=find-b&request=000136432&find_code=SYS
2. <http://lib.sale/uchebnik-teoriya-istoriya-gosudarstva/printsipyi-spravedlivostigumanizma-89298.html>
3. Голубева Н. Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. С. 106. URL : <http://www.apdp.in.ua/v53/17.pdf> (дата звернення: 26.07.2019).
4. Примак В.Д. Справедливість цивільно-правової відповідальності у співвідношенні з принципами розумності, добросовісності, верховенства права, юридичної рівності та пропорційності. *Науковий вісник Ужгородського наці-*

онального університету. Серія «Право». 2014. № 24. Т. 2. С. 86.

5. <https://cyberleninka.ru/article/n/ponimanie-spravedlivosti-v-ugolovnom-zarubezhnom-prave>

6. Уголовный кодекс Швейцарии от 1937 г. Москва : Зерцало, 2000. С. 30.

7. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть : учебное пособие / под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. Москва, 2003, С. 53; Уголовный кодекс Франции / перевод с французского Н.Е. Крыловой. СПб : Изд-во Юридический центр «Пресс», 2002.

8. Див. : КК Республіки Узбекистан. СПб : Юрид. Цент пр., 2001. 338 с.

9. Див. : КК Республіки Таджикистан. СПб : Юрид. Цент. пр., 2001; КК Республіки Білорусь. СПб : Юрид. Цент пр., 1999.

10. Информационный портал о Йемене. URL: http://www.yemen-club.ru/Yemen_club/Yemen/law.html (дата звернення: 05.04.2011).

11. Декларация про принципи міжнародного права від 24.10.1970. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 03.05.2012).

The article analyzes the essence of one of the principles of criminal law – the principle of justice. The author examines the nature and essence of the above principle, which, from various angles, has found its consolidation or other embodiment in the legislation on criminal liability of foreign countries. It is proved that in many codified criminal law acts of foreign legislation the principle of justice is not directly enshrined, but has found a reflection and provides that when imposing a punishment should take into account the circumstances of the commission of the crime and the person guilty. It is determined that in the model Criminal Code of the Commonwealth of Independent States the principle of justice was reflected in the following wording: "Penalties and other measures of criminal law applicable to a person who committed a crime should be fair, that is, correspond to the gravity of the crime, the circumstances of its commission and the guilty person. No one can be re-sentenced for the same crime." It is emphasized that in the legislation on criminal liability of foreign countries the principle of justice is reflected in the section "Appointment of punishment" and provides that when imposing a punishment should take into account the circumstances of the commission of the offense and the person guilty. It was found that the death penalty, in the countries of Muslim tort law, is foreseen as a mandatory measure for a number of crimes, including illegal sexual intercourse and sodomy; robbery under aggravating circumstances; apostasy from Islam Offenses against the state, killing or kidnapping of people under aggravating circumstances and some war crimes are also punishable by executions. It is concluded that the categories of morality in the realization of justice should be in the foreground, and not taken into account as far as possible. Morality can not be diverted to the "periphery" of justice, as claimed earlier. In addition, justice is, first and foremost, the property of mankind, its treasure, the importance of which for peace and tranquility in the world is defined in, among other things, in the Declaration on Principles of International Law relating to Friendly Relations and Cooperation of States in accordance with the Charter of the United Nations of 24 October 1970.

Key words: principles of criminal law, moral and legal category, criminal-legal relations.

